

Shog'darov Doniyor Dilshod o'g'li

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universitetining Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti “Geodeziya va geoinformatika” kafedrasida o'qituvchisi
doniyorshogdarov@gmail.com

Rustamov Jamshid Ramazonovich

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universitetining Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti “Yer resurslarini boshqarish” kafedrasida assistenti.

LALMI YER MAYDONLARI DEGRADATSIYASI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Annotatsiya: Lalmi yer maydonlari respublikamizning don maxsulotlari yetishtirishda alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu bilan birga lalmi yerlar chorva mollarini yem-xashak ozuqasi bilan ta'minlashi uchun eng qulay manba hisoblanib, ularning degradatsiyaga uchrashi mazkur ozuqaning yetishmovchiligiga olib keladi. Ushbu maqola lalmi yer maydonlari degradatsiyasi va unga ta'sir etuvchi omillar haqida.

Kalit so'zlar: Degradatsiya, pichan, o'tloqlar, antropogen omillar, cho'l, infratuzilma, intensiv.

Аннотация: Особое значение в выращивании зерновой продукции нашей республики имеют засушливые территории. В то же время засушливые земли считаются наиболее удобным источником кормов для скота, а их деградация приводит к дефициту этих кормов. В данной статье речь пойдет о деградации засушливых территорий и факторах, влияющих на нее.

Ключевые слова: Деградация, сено, луга, антропогенные факторы, пустыня, инфраструктура, интенсивный.

Abstract: Dryland areas are of special importance in the cultivation of grain products of our republic. At the same time, arid lands are considered the most convenient source of fodder for livestock, and their degradation leads to a shortage of this feed. This article is about the degradation of dryland areas and the factors affecting it.

Keywords: Degradation, hay, grasslands, anthropogenic factors, desert, infrastructure, intensive.

Hozirgi vaqtda yer maydonlarining degradatsiyasi eng global muammolardan biri hisoblanadi va bunda asosiy o'rinni qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar egallaydi. Ularning harakterli qirralari doim (asosan salbiy) antropogen omillar ta'sirida bo'ladi. Jumladan, o'tloqlar va lalmi yerlar tabiiy ozuqali o'simliklar jumlasiga kirgani holda aynan qishloq xo'jaligi yerlarini tashkil etadi.

O'tloq yoki cho'ldan ko'k ozuqa o'tlar va xashak tayyorlash uchun foydalaniladi yoki bu odatda pichan deb yuritiladi. Pichan xalq xo'jaligida foydalanilishi bilan birga, yana bir qator ekologik belgilari bilan ham farq qiladi. lalmi yerlar chorva podalari ta'sirida bo'ladi, ular tuproq qoplamiga, o'simliklarga va boshqa tabiiy komponentlar kompleksiga ta'sir qiladi (1- rasm).

1.rasm. Lalmi yerlarning degradatsiyaga uchrashi, (Qashqadaryo viloyati lalmi yerlari)

Oʻrta Osiyodagi beshta davlatda boshqoli don yetishtirish maydonlarining 80% lalmi yer maydonlariga toʻgʻri keladi.

Markaziy Osiyoning gʻallaga asoslangan qishloq xoʻjaligi yer maydonlarini ichida lalmi yer maydonlarining oʻrni katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Lalmi yer maydonlarining Qozogʻiston Respublikasidagi qismi asosan moʻtadil iqlim mintaqasining yillik oʻrtacha yogʻin miqdori 300-400 mm dan oshadigan mintaqalarida boʻlsa, Oʻzbekiston Respublikasida esa togʻ-togʻ yon bagʻrlaridagi yillik yogʻin miqdori 350-400 mm boʻlgan qismida joylashgan bunday xududlar respublikani Jizzax, Samarqand, Toshkent va katta qismi Qashqadaryo viloyatlarida joylashgan.

Lalmi yerlarda yer degradatsiyasi sugʻoriladigan yer maydonlariga nisbatan 2-3 barobar tez tuproqning ishlab chiqarish quvvatini pasaytiradi yoki yoʻq qiladi. Bu asosiy muammo bunday yerlardan foydalanishga putur yetkazmoqda, uni ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda odamlar aholining soni tobora oshib borayotgani sababli oʻzgartirmoqda (bashoratlarga koʻra, 2050 yilda aholi soni 9 milliardga yetadi). Bunday degradatsiya aholi zich joylashgan hududga xosdir (tuproq aslida yerning tirik tarkibiy qismidir, shuning uchun u tabiiy atmosfera elementlari va odamlarning taʼsiriga bogʻliq (qishloq xoʻjaligi, chorvachilik mahsulotlari, dehqonchilik, yoʻl, transport va boshqalar).

Yer degradatsiyasi butun atrof-muhitni qamrab oladi, lekin tuproq, suv resurslari (yer usti, yer osti), oʻrmonlar (daraxtzorlar), oʻtloqlar (lalmi yerlar), ekin maydonlari (lalmi, sugʻoriladigan) va biologik xilma-xillik (hayvonlar, oʻsimlik qoplami, tuproq) bilan bogʻliq individual omillarni oʻz ichiga oladi.

Bu hodisa yer yuzining 40% dan koʻprogʻini egallagan quruqliklarda koʻproq namoyon boʻladi [Dobi, 2001]. Qurgʻoqchil hududlardagi lalmi yerlarning 73% ga yaqini hozirgi vaqtda degradatsiyaga uchragan [UNSSD Agenda 21, 1992; UNSSD, 1994]. Maʼlumotlarga koʻra, bugunga qadar dunyo boʻylab 20% ga yaqin lalmi yerlarga zarar yetgan.

FAO (2006a) maʼlumotlariga koʻra, 90-yillarda Markaziy Osiyo davlatlarida lalmi yerlarning degradatsiyasi tezlashdi. Bunda umumiy iqlim oʻzgarishi omili va yogʻingarchilikning kamayishi

va ma'lum hududlarda lalmi yerlarning haddan tashqari chorva mollarining oziqlantirishga berilishi va ularni harakatlanishining cheklanmaganligi maydonlarning haddan tashqari zararlanishiga olib keldi.

So'ngi 30 yil davomida Markaziy Osiyo davlatlarida ilgari lalmi yer sifatida ishlatilgan yomg'irli ekinlar (asosan bug'doy) ishlab chiqarish maydonlarining kengayishi ham mavjud resurslarning degradatsiyasiga olib keldi.

Yaqin atrofdagi qishloqlarda intensiv ishlatiladigan lalmi yerlar degradatsiyasiga qo'shimcha ravishda, begona o'tlar va butalar o'sishi tufayli ularning unumdorligi pasaygan.

FAO (2006a) tomonidan aytilganidek, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH)da qishloqlarning yaqin atrofidagi lalmi yerlarda haddan tashqari ko'p chorva boqish va uzoq lalmi yerlardan voz kechish muammosi qashshoqlik va chorvachilikning quyidagi tendensiyalari bilan bog'liq:

- shahar atrofidagi hududlarda chorva mollarining konsentratsiyasi;
- rasmiy sedentarizatsiya siyosati bilan chorva mollarini boqishning buzilishi;
- infratuzilmaning va olis lalmi yerlarda bozorlarga chiqish imkoniyatining yo'qligi;
- lalmi yerlarni boshqarish uchun mos texnologiyaning yo'qligi;
- chorva mollari bo'linishi va tarkibining tezkor o'zgarishi.

Markaziy Osiyo bo'yicha hisob-kitoblarga ko'ra, Qozog'iston Respublikasida 24 million gektar (13,2%), Qirg'izistonda 6,8 million gektar (74%), Tojikistonda 3,7 million gektar lalmi yerlarning 90% dan ko'prog'i, Turkmanistonda 20,8 mln ga (50%), O'zbekistonda 10 mln ga yaqini (42%) degradatsiyaga uchragan.

Hozirgi kunda O'zbekistonning umumiy maydoni 44892,4 ming ga, pichanzor va lalmi yerlar maydoni 21253,1 ming ga bo'lib, bu umumiy yer maydonining 47,04 foizini tashkil etadi.

Chorvachilik sektori O'zbekiston qishloq xo'jaligi yalpi ichki mahsulotining 46,3% ini tashkil etgani holda jadal rivojlanayotgan qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan biridir. Chorvachilik mahsulotining asosiy qismini o'rtacha 0,15 gektar yerga ega bo'lgan kichik uy xo'jaliklari (dehqon) ishlab chiqaradi, bu esa sohaning asosiy o'ziga xos xususiyatidir. Dehqon xo'jaliklarida chorvachilik muhim ijtimoiy rol o'ynaydi, chunki u qishloq oilalari uchun muhim daromad va oziq-ovqat manbai hisoblanadi.

O'zbekistonda 35201,6 ming bosh chorva mollari, shu jumladan 12968,3 ming bosh qoramol, 21986 ming bosh qo'y va echki, 247,3 ming bosh ot bor (stat.uz). Shunga asoslanib, har bir chorvaga 0,6 gektar pichanzor va lalmi yer to'g'ri kelishini ko'rishimiz mumkin.

Qonuniy me'yorlarga ko'ra, ekstensiv texnologiyalarda bitta chorva uchun 1 ga lalmi yer to'g'ri kelishi kerakligi ko'rsatilgan. 1990 yildan 2012 yilgacha chorva mollari soni oshgan, lalmi yerlar esa 11,6 foizga qisqargan.

Yaqin atrofdagi qishloqlarda emas, balki o'tloqli lalmi yerlarda qo'ylarni boqishni rag'batlantirish uchun yerni ijaraga berish, shuningdek, uglerodni yig'ish kabi ekologik xizmatlardan olinadigan daromadlarni qo'llab-quvvatlash uchun lalmi yer fondini tashkil etish taklif etiladi.

Yarim cho‘l va cho‘l landshaftlarining o‘simlik o‘zgarishlari vaqt va fazo jihatidan har xil bo‘ladi. An’anaviy dala monitoringi usullari bu gidrogenetiklikni qo‘lga kiritish uchun vaqt va makonda yetarlicha o‘zini oqlamadi, chunki landshaft xususiyatlaridagi anomal dinamikani aniqlash uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarning fazoviy hajmi va uzoq muddatli doimiy vaqt seriyasi mavjud emas. Lalmi yer resurslaridan unumli foydalanish, meliorativ va ekologik muammolarni ilg‘or texnologiyalar va samarali usullar yordamida hal qilish kerak, bu eng muhim masalalardan biridir.

Butun dunyo olimlari ancha oldin yerning degradatsiyasi muammosini ko‘rib chiqishni boshladilar va ularni baholash hamda monitoring usullarini ishlab chiqdilar. Shuning uchun yer baholash usullari yerning maqomini, yer degradatsiyasi ta’siri va hajmini aniqlash va yerni degradatsiyadan saqlash tadbirlarini loyihalashtirishga yordam berish uchun ishlab chiqilgan. Yerlarning degradatsiyasini bartaraf etish, ijtimoiy-iqtisodiy turmush darajasini yaxshilash va quruq yerlar ekotizimlarini saqlash bo‘yicha chora-tadbirlar va investitsiyalarni rejalashtirish uchun ijtimoiy-iqtisodiy, institutsional va biofizik jihatlar hamda harakatlantiruvchi kuchlarni birlashtiruvchi moslashuvchan shkaladagi quruq yerlar degradatsiyasining aniq va tegishli baholash usullari zarur. [Snel and Bot, 2003].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, lalmi yer yerlarining degradatsiyasida asosiy ta’sir etuvchi omillar sifatida aholi zich joylashgan hududlarida tabiiy atmosfera elementlari hamda odamlarning ta’siri, qishloqlarga yaqin joylarda intensiv foydalaniladigan lalmi yerlarga qo‘shimcha ravishda begona o‘tlar, bo‘talar o‘sishi tufayli ularning unumdorligi pasaygan. Shu bilan birga aholi punktlariga yaqin hududlarda lalmi yerlarda haddan tashqari ko‘p chorva boqilishi va uzoq lalmi yerlardan voz kechish bilan bog‘liq muammolar lalmi yer yerlarining degradatsiya jarayonini tezlashtirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi” T.: O‘zbekiston, 1992
2. R.A.Turayev. Yer Monitoringi. O‘quv qo‘llanma. “Lesson press” Toshkent-2022
3. R.Turayev, R.Sharopov Lalmi yerlar monitoring. Monografiya. “Lesson press” Toshkent-2023
4. O‘.Muxtorov, A. Inamov. “Geoaxborot tizim va texnologiyalar” fanidan amaliy mashg‘ulotlarni bajarish bo‘yicha o‘quv qo‘llanma. T.TIMI.2017
5. Raxmonov Q.R., Bobojonov A.R. Davlat kadastrlari. O‘quv qo‘llanma. T.: TIMI, 2007
6. Bobojonov A.R., Raxmonov Q.R., G‘ofirov A.J. Yer kadastri. Darslik. T.: TIMI, 2008
7. Safarov E., Musayev I. Geoaxborot tizimi va texnologiyalar. T.,TIMI, 2008